

Feodaal of juist flexibel?

A man in a military uniform is smiling and holding a highly ornate, jeweled crown. The crown is made of gold and is covered in various colored gemstones, including red, blue, green, and purple. It features a large cross on top and a small figure on the side. The man is wearing a brown sweater and a watch on his left wrist. The background is a dark, textured wall with intricate carvings.

Het Heilige Roomse Rijk is na 1648 eeuwenlang geringschattend weggezet als een achterhaald en vermolmd instituut. Deze Amerikaanse militair lijkt dat ook uit te stralen. Hij poseert op 3 april 1945 in een kunstdepot van de nazi's in een kopermijn bij Siegen. Op zijn hoofd de eerste keizerskroon van het Heilige Roomse Rijk; het betreft hier overigens een zeer goed gelijkende kopie die in 1915 was besteld door de Duitse keizer Wilhelm II om tentoon te stellen. De echte kroon, uit de 10de of 11de eeuw, was tijdens de oorlog verstopt in een bunker in Neurenberg en behoort nu tot de collectie van de Kaiserliche Schatzkammer in de Weense Hofburg (foto NARA, ingekleurd door Julius Jääskeläinen; alle afbeeldingen via Wikimedia Commons).

De Vrede van Westfalen maakte in 1648 een eind aan de verwoestende Tachtigjarige Oorlog en de Dertigjarige Oorlog. De onderhandelingen vonden plaats in de Westfaalse steden Münster en Osnabrück, en hier werd een nieuw politiek en diplomatiek raamwerk gecreëerd. Het uitgangspunt was: staten zijn binnen hun grenzen soeverein en dienen gelijk te worden behandeld, ongeacht verschillen in grootte, politieke macht of staatsinrichting. De Vrede van Westfalen geldt daarom als de wieg van de moderne natiestaat, maar wat betekende dat keerpunt voor het omvangrijke Heilige Roomse Rijk, vraagt Ivo van de Wijdeven zich af. In 962 had Otto, hertog van Saksen en koning van Duitsland, dit rijk gesticht. Hijzelf werd keizer Otto I de Grote, in navolging van zijn illustere voorganger Karel de Grote. Kon zo'n feodaal verband van vorstendommen na 1648 wel overleven?

Het Heilige Roomse Rijk was na 1648 formeel een leges huls geworden: het had als bovenstatelijk verbond zelf geen grote politieke of militaire macht meer. Het gold daarom lang als de grote verliezer van de Vrede van Westfalen, die immers de soevereiniteit expliciet bij de staten zelf neerlegde. Maar Europa werd natuurlijk niet met één pennestreek omgetoverd tot een modern statensysteem; die ontwikkeling had tijd nodig. Voor een verliezer heeft het Rijk het na 1648 dan ook verbazingwekkend lang volgehouden: pas in 1806 verdween het definitief. Dat het nog eeuwen standhield, heeft te maken met de bijzondere constructie, die opmerkelijke overeenkomsten vertoonde met die van de Europese Unie. De Habsburgers speelden hierin een sleutelrol. Dit adellijke geslacht wist in 1440 de keizerskroon te bemachtigen. Het kreeg daarmee de leiding over een bonte verzameling van meer dan tweehonderd vorstendommen. De Habsburgers deden verwoede pogingen het rijk te centraliseren om hun keizerlijke macht te vergroten en het beter bestuurbaar te maken. Maar aangezien de Heilige Roomse Keizer van oudsher gekozen werd, door een college van enkele keurvorsten, moesten de Habsburgers over iedere hervorming onderhandelen. En dat verliep moeizaam, want de Rijksdag, de vergadering van alle vorsten binnen het Rijk, wilde maar weinig bevoegdheden overdragen aan de keizer. Sterker nog, zij kozen er vaak voor om de keizer onder druk te zetten door in oorlogstijd te dreigen hem de broodnodige middelen – geld en soldaten – te onthouden.

Fundamentele hervorming

Na 1495 kwam een zwaarbevochten compromis tot stand dat een stevig fundament zou blijken te zijn: de zogeheten Rijkshervorming. In dat jaar kwam de Rijksdag voor het eerst bijeen als 'Rijksregering', met meer bevoegdheden dan voorheen. Vanaf dat moment kende het Rijk een duaal bestuur. De machtsbalans verschoof bij tijd en wijle, maar pogingen van keizers als Karel V of Ferdinand II om – net als in Frankrijk – een absolute monarchie

1

te vestigen, stuitte steevast op weerstand, met opstanden en oorlogen tot gevolg.

Een van de belangrijkste veranderingen in 1495 was dat keizer Maximiliaan I (1459-1519) toestemming kreeg van de Rijksdag om een Rijkskamergerecht op te richten. Deze hoogste gerechtelijke instantie binnen het Rijk was vooral bedoeld als juridisch alternatief voor onderlinge oorlogen tussen de vorsten. Die werden namelijk onder de noemer *Ewiger Landfriede* officieel verboden. Om de uitspraken van het Rijkskamergerecht te kunnen uitvoeren en de vrede te handhaven, werd het rijk bestuurlijk opgedeeld in tien zogeheten Rijkskreitsen, regionale 'kringen' van vorstendommen, zoals de Beierse Kreits, de Zwabische Kreits en de Bourgondische Kreits (waaronder lange tijd ook de Nederlanden vielen). De hervormingen van 1495 konden niet voorkomen dat de vorsten tegen elkaar streden tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), maar zinloos waren ze allerminst. Sterker, ze kwamen pas tot volle wasdom na de Vrede van Westfalen. Die gaf de vorsten weliswaar soevereiniteit binnen de eigen landsgrenzen, maar daardoor werden overkoepelende overlegorganen en instellingen als de Rijksdag, het Rijkskamergerecht en de Rijkskreitsen des te belangrijker. Het sterk gedecentraliseerde Rijk leunde er na 1648 zwaar op. De overgebleven rijksorganen, werden onmisbaar om de onderlinge vrede te bewaren en de belangen van de kleine vorstendommen te beschermen.

Traag

Vooral op financieel-economisch gebied was de impact goed te merken. Veel vorsten hadden in de Dertigjarige Oorlog grote schulden gemaakt om hun legers te kunnen betalen. De keizer leende hun geld, weliswaar tegen strenge voorwaarden maar

1. Frans II was de laatste keizer van het Heilige Roomse Rijk. In 1806 liet hij die titel vallen, maar hij had zich in 1804 al wel uitgeroepen tot keizer Frans I van het Keizerrijk Oostenrijk: de landen die sinds 1526 geregeerd werden door de Oostenrijkse tak van het huis Habsburg. Hier vielen onder andere het hedendaagse Hongarije, Tsjechië, Slowakije en grote delen van de Balkan onder. Frans I is hier afgebeeld in de kroningsmantel van 1804 (collectie Schloss Schönbrunn, Wenen).
2. Keizer Maximiliaan, in 1495 een van de grondleggers van de belangrijke Rijkshervorming (anoniem, omgeving Albrecht Dürer).

zo kwam de economie van het Heilige Roomse Rijk na jaren van oorlog weer op gang. Ook de Rijksdag – vanaf 1663 tot 1806 permanent in zitting – droeg daar een steentje aan bij, door te zorgen voor stevige internationale handelsbarrières én eerlijke concurrentie binnen het rijk. Er kwam wetgeving op uiteenlopende gebieden als textielkleurmiddelen en de plaatsing van watermolens. Net als nu in de Europese Unie hanteerde de bureaucratie van het Rijk het subsidiariteitsbeginsel: zaken werden in principe afgehandeld op het laagste bestuurlijke niveau. Na de steden en de vorstendommen – die verreweg de meeste taken vervulden – waren dat de tien Rijkskreitsen. Zij hielden niet alleen toezicht op de toepassing van de rijks wetten, maar hun takenpakket behelsde in de praktijk het organiseren van de landsverdediging en mede daardoor het incasseren van tollens en belastingen. Pas als ze er zelf echt niet uit kwamen, werden zaken doorgespeeld naar het hoogste, keizerlijke bestuursniveau.

De Rijkskreitsen vervulden ook een belangrijke rol als kleine monetaire unies binnen het Rijk. Vorstendommen en steden hadden het recht eigen munten te slaan. Om de wirwar van munten te reguleren en de handel te bevorderen, hanteerden de Rijkskreitsen vaste wisselkoersen. Eens in de zoveel tijd werden munten gewogen om te kijken of ze nog het juiste gewicht aan edelmetaal bevatten. In tijden van financiële nood probeerden armlastige vorsten namelijk nogal eens te frauderen door het bijmengen van koper of tin. Kwam zoiets aan het licht, dan pasten de Rijkskreitsen hun wisselkoersen aan.

Een andere overeenkomst met de Europese Unie was dat het bureaucratische proces soms tergend traag verliep. Niet voor niets gebruiken Duitsers voor hedendaagse (Brusselse) diplomatieke verdragingsacties de uitdrukking 'etwas auf die lange Bank schieben'. Die stamt uit de tijd dat ambtenaren bij het Rijkskamergericht en de Rijksdag dossiers eindeloos doorschoven over een lange tafel – een tactiek die ook toen in sommige gevallen bevorderlijk voor de vrede was: de bij een conflict betrokken partijen verloren dan simpelweg hun interesse.

Sancties lastig

In de toenmalige wereldorde was dát nu juist misschien wel de grootste kracht van het Rijk: dat het opereerde als een soort logge olietanker. Het Heilige Roomse Rijk vocht na 1648 weliswaar diverse oorlogen uit, maar altijd met andere landen. Binnen de rijksgrenzen kenden de inwoners dankzij de politieke constellatie en de bureaucratische stroperigheid vrede en relatieve welvaart. Daar stond wel iets tegenover, en ook dat komt EU-watchers ongetwijfeld bekend voor. Vanwege uiteenlopende belangen werden sommige kwesties tijdens vergaderingen van de Rijksdag uittrentreuren bediscussieerd en kwam men met de grootst mogelijke moeite tot compromissen. Door de relatief beperkte (militaire) macht van het centrale bestuur was het ook erg moeilijk sancties op te leggen aan vorsten die zich niet aan de Rijks wetten en -besluiten hielden. De Rijksdag was vaak niet genegen om daarvoor het Rijksleger in te zetten, dat voor defensieve doeleinden bedoeld was en vooral in conflicten met het buitenland vocht. Kleine, onbeduidende vorsten die amok maakten, zoals Karl Leopold, begin 18de eeuw hertog van Mecklenburg-Schwerin, die zichzelf boven de keizer van het Rijk achtte, waren nog wel in het gareel te houden. Moeilijker was dat bij de twee grootste vorstendommen binnen het Rijk, Pruisen en Oostenrijk. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw plaatsten zij hun eigen belangen steeds vaker boven die van het Rijk en zetten hun koers daarop uit. Dit was het begin van het einde van het Heilige Roomse Rijk. Het had zich eeuwenlang krانig geweed tegen Franse territoriale ambities en met name tegen de legers van het Ottomaanse Rijk, maar het was in 1806, toen Napoleon binnenviel, te verdeeld om zich effectief te verdedigen. In dat jaar deed de Habsburgse keizer Frans II onder druk van Napoleon het licht definitief uit: hij deed afstand van de keizerskroon en ontsloeg alle vorsten van hun verplichtingen. Zelf regeerde hij verder als Frans I van Oostenrijk. Veel inwoners waren oprecht ontdaan over de val van het Rijk, dat naar de Europese standaarden van die tijd een relatief grote diversiteit binnen de grenzen had gekend, met verschillende godsdiensten en vele talen en culturen. Een van de beroemdste inwoners, de dichter Johann Wolfgang von Goethe, had het eerder een plek genoemd waar 'in vreedstijd iedereen in welvaart kan leven'. Zijn moeder schreef hem naar aanleiding van de opheffing in 1806: 'Het voelt alsof een oude vriend ernstig ziek is. De dokters hebben de hoop opgegeven en het is zeker dat hij dood gaat. Maar ondanks dat ben je geschokt als het bericht komt dat hij is overleden. Zo voelt ik me nu en zo voelt de hele stad zich. Gisteren werden de keizer en het Rijk voor het eerst niet meer genoemd tijdens de kerkdienst. Er werd vuurwerk afgestoken, maar de vreugde ontbrak.'

Ivo van de Wijdeven is historicus en analist. Zijn nieuwste boek, waarin het Heilige Roomse Rijk ook aan de orde komt, is *Alle rafelranden van Europa – De geschiedenis van Europa en zijn burens* (Unieboek/Spectrum).

VERDER LEZEN

- **Peter Wilson**, *The Holy Roman Empire. A thousand years of Europe's history*, Allen Lane, 2016